

Zülfüyyə Əlibəyova  
ADU

## M.F.AXUNDOVUN DRAMATURGIYASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR

**Açar sözlər:** *onomastika, antroponim, üslub.*

**Key words:** *onomastics, antroponim, style.*

**Ключевые слова:** *ономастика, антропоним, стиль.*

Peşəkar milli teatr sənətinin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inqilabının, bütövlükdə mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövrün” banisi olan böyük ədib, alim və filosof Mirzə Fətəli Axundovun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ümumsərq və ümumbəşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyət kəsb edir.

Milli ədəbiyyatın taleyinə və tarixinə təsir baxımından məhz bir maarifçi olaraq onun gördüyü işin hüdudları 12-ci əsrdə Nizami, 16-cı əsrdə Füzuli dühasının miqyasları ilə müqayisə oluna bilər. Publisist Süleyman bəy Əbdürəhmanov “Nicat” qəzetində dərc olunmuş “M.F.Axundov” məqaləsini isə bu sözlərlə başlayır: “Hər millətin arasında elə şəxslər zühur edir ki, istiqlal-millətə və zərurəti zəmanı fəhm və dərk edib millətə ruhi-nicat göstərir və bu təriq ilə millətə tərəqqi və təaliyə sövq edir. Millət belə yeganəyi - əsrin əfkari-aliyəsini düşünüb də, onun göstərdiyi yol ilə gedir və şəni – millətə ucaldır” [9].

Əli bəy Hüseynzadə də Axundovun fəaliyyətini qiymətləndirərək deyib: “Qafqaz Türklərinin Molyeri bulunan müdhikənəvəsi-Şehr Mirzə Fətəli Axundovun adının başında “Mirzə” var, yaxud axırında “ov” var deyər. Əcəm, Əcəmləmiş, Ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımamaq, təkrir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını, türklərə xidmətdə bulunduğunu bilməmək... İştə tayib olunacaq hallar [6, 135]. M.F.Axundzadənin realizmində insan psixologiyası, mənəviyyəti, onun inikası əsas cəhətlərdən biridir. Mü-təffəkirin yaradıcılığı haqqında hələ öz sağlığında xarici ölkələrdə dəyərli yazılar çap olunmuş, onun komediyaları rus, fars, ingilis, fransız, alman dillərinə tərcümə olunaraq, ona dünya şöhrəti qazandırmışdı. O dövrdə Azərbaycan yazıçılarından Rusiyada və Qərbi Avropada ən çox tanınan, məşhur olan, sevilən məhz Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Axundovun çar idarələrində işləməsi onun ruslara xidmət etdiyini bildirmir. Axundov millətini düşünən, siyasi səbəblər üzündən ikiye parçalanmış Azərbaycanın o tayının da, bu tayının da problemlərini düşünən bir şəxsiyyət idi. Mirzə Fətəli

Axundov təkcə ədəbiyyatda deyil, dilçiliklə də bağlı işlərini qiymətləndirməmək yalnız olardı. İlk öncə Axundovun yazı və orfoqrafiya sahəsində geniş fəaliyyətindən qeyd etmək lazımdır. Axundov dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməyən ərəb əlifbasını yeni əlifba ilə əvəzləndirməyə çalışmışdır. Leksikologiya sahəsində də xidmətləri böyükdür. Böyük mütəfəkkir əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda sözləri almaq lazım olduğunu qeyd etmişdir. Mirzə Fətəli Axundov komediyalarının dilində isə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili normalarının üstünlüyünü görürük. O, özündən əvvəlki ədəbi dilin də canlı, həyati normalarından, xüsusən Vaqif məktəbinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edərək, ədəbi dil ilə xalq-danışıq dili arasında çox böyük yaxınlıq yaratmış oldu və Azərbaycan ədəbi dilini geniş demokratik əsaslar üzərində inkişaf yoluna çıxardı (Sadıq Murtuzayev "Axundov komediyalarının frazeologiyası").

Dilçilikdə "onomastika" sözünün iki mənası izah olunur: 1) Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı;

2) Dilçiliyin xüsusi adları öyrənmə bəhsi.

A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomastika adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab etmişdir. Tofiq.I.Hacıyev və Kamil.N.Vəliyevin "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" monoqrafiyasında onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğunu əsaslandıraraq yazmışlar: "insan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur" [5, 64].

Elmi ədəbiyyatda "onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar" kimi izah olunur.

Axundovun dramaturgiyasına onomastik cəhətdən baxdıqda burada antroponim, toponim, hidronim, kosmonim, zoonimlər və s. olduğunu görürük. Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifələr daşıyır:

1. Antroponimlər vasitəsi ilə personajlar fərdiləşdirilir.
2. Antroponimlər əsərə millilik gətirir.
3. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyyələndirilir.
4. Sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdən istifadə edir.
5. Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır.
6. Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir.

Sənətkar çox zaman ad seçimində obraza çox ehtiyatla yanaşır, obrazın xarakterinin hərtərəfli açılmasında antroponimdən bir üsul kimi istifadə edir, obrazları adlandırarkən şəxs adlarının leksik mənalına diqqət yetirir [7, 17]. Məsələn, Hacı Nuru M.F.Axundovun “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasında iştirak edən müsbət obrazdır. “Nuru” şəxs adı ərəbcə “nur” sözündən olub, “ışığı”, “aydınlıq”, “parıltı” anlamlarını bildirir. Lakin “nur” ərəb mənşəli söz olsa da, bu söz Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə o dərəcədə qaynayıbqarışıb ki, onun leksik mənasını izah edərkən “ərəb və fars sözləri lüğəti” nə baxmağa ehtiyac olmur. Şair Hacı Nuru gözə qalır, zəkali və cürətli bir obrazdır, ətrafındakıların qüsurlarını görür və onları açıqdan-açığa tənqid edir. Lakin bu işığın, nurun şöləsi zəif olduğu üçün “qaranlığa, zülmətə” aydınlıq gətirə bilmir, bu aydınlığı yalnız zaman, vaxt gətirir. Teymur ağa (“Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran”) Xanın qardaşı oğlu, keçmiş xanın isə oğludur. Xanlığ-üsuli-idarəsinə uyğun olaraq Teymur ağa xan olmalı idi, lakin Xan Teymur ağanın azyaşlı olmasından istifadə edərək hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Belə bir obraza “Teymur” şəxs adının verilməsi, yəqin ki, təsadüfi deyildir. Üsyankar ruhda olan, həm də cəsərlə, qoçaq, cəsur bir obraz əsərin sonunda hakimiyyətə gəlir, xanlığ üsuli idarəsinə sahib olur, dövləti idarə edir. “Teymur” qədim türk mənşəli adlardır. Qədim türk dilində bunun “temir”, “temur” biçimləri də işlənilir. Yerdən çıxarılan metalın bir növü, təbiətdə çox yayılmış kimyəvi elementdir. Məcəzi mənada isə “məhkəm, sərt, davamlı” anlamlarını bildirir.

Beləliklə müəllif obrazına ad seçərkən onların həm daxili, həm xarici cəhətlərini, habelə leksik və semantik üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almışdır.

M.F.Axundovun qadın tiplərində daha çox müsbət keyfiyyətlər görünür. Bayramı böyük məhəbbətlə sevən, bu məhəbbət uğrunda ölümə də getməyə hazır olan Pərzad ağıllıdır, yaşadığı cəmiyyətin nöqsanlarını görür, anlayır: “Əmim istərimi ki, məni özgəyə versin, atamdan qalan sürünü, ilxını özgəyə tapşırırsın? Əmim dövlətli, zorlu kişidir. “Pərzad” fars mənşəli söz olub “pəridən doğulmuş, pəri kimi gözəl, kicik pəri” anlamlarını bildirir [3]. Göründüyü kimi, obrazın xarici və daxili, mənəvi və fiziki keyfiyyətləri ilə antroponim arasında vəhdət vardır.

Bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahiddir. Juçkeviç toponimlərin öyrənilməsi işində dilçi alimlərin rolunu xüsusilə qiymətləndirərək yazır: Toponimikanın öyrənilməsində dilçilərin böyük zəhməti vardır. Onların əldə etdiyi nəticələr əsasında bir sıra xalqların tarixi taleyi, ayrı-ayrı etnik qrupların keçmişdəki miqrasiyaları və s. haqqında inandırıcı fikirlər söylənmişdir [10, 11].

Bədii əsərdə toponimlərin işlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yəni onlar müxtəlif məqamlarda çıxış edərək az və ya çox dərəcədə məcazlaşmış olur, bədii ifadə vasitəsinə çevrilir, müəllifin məqsədlərinə xidmət edir. M.F.Axundovun **“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur”** komediyasında işlənən toponimlərdən biri Şamaxı toponimidir. İsrəğagün aşnası zərđablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı cəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin. A.Axundov isə “Şamaxı” adının “şahlar diyarı” sözündən olması fikrini irəli sürür [1, 102].

Şairlər məclisi kimi tanınan Şamaxı şəhərinin adı Şamaka tayfasının adı ilə bağlıdır. Şəhərin adını da ilk dəfə yunan alimi Klavdi Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində samexiya və ya Kamexeya formasında işlənməmişdir. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazır: “Şamaxı şəhəri Kamaxı və ya Ksamaxı olmuşdur” [4, 21].

Komediyalarda hidronimlər də diqqəti cəlb edir.

Məsələn: Komediyasında Araz hidroniminə rast gelirik. Hatəm xan ağa, Rüsğət verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanımırsan məgər ki, necə höccətdir? [2, 28]

Araz sözünün etimologiyası ilə bağlı maraqlı fikirlər mövcuddur. Məlumdur ki, keçmişdə insanlar çaya “su” demişlər. Kür, Don, Dunay və s. müxtəlif dillərdə su deməkdir. Bu baxımdan Rass, Arass, Aras, Eraks sözlərinin İran mənşəli dillərdə su mənası verdiyi ehtimal olunur. İran torpağında Araks adlı ikinci ikinci bir çayın olması da bu fikrin doğru olduğunu isbat edir.

Son olaraq demək istəyirəm ki, Axundovun yaradıcılığı demək olar ki, humanitar elmlərin hamısı üçün mənbə ola bilər. Belə ki, təkcə ədəbiyyatşünaslıq və dilçilikdə deyil, tarix, etnoqrafiya fəlsəfə, hüquq, estetika, pedaqogika, psixologiya və s. elmlər üçün geniş baza yaratmışdır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat**

1. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı:, Gənclik, 1983.
2. Axundov M.F. “Komedyalar” Bakı, 1962. “Nicat” qəzeti, 1911, 3 dekabr, N56.
3. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı:, Çıraq, 2002.
4. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı:, Az.SSR EA nəşri, 1951.
5. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N Azərbaycan dili tarixi .Bakı.Maarif, 1983, səh. 64
6. Hüseynzadə Əli bəy. Məktubi-məxsus. Prof.Dr.Əli Heydər Bayat,"Əli bəy Hüseynzadə Və Türkiyədə yayınladığı əsərləri"İstanbul 1992, s.135
7. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları, Bakı 2008 səh.17
8. Murtuzayev S. "Axundov komediyalarının frazeologiyası" Bakı, 1993.
9. Жучкевич В. «Общая топонимика» Минск:, 1968.

**Zulfiyya Alibeyova**

**Summary**

**Onomastic units in M.F.Akhundov's dramaturgy**

Article is devoted to national existence, history, geography, traditions, customs, moral condition parameters of ancient onomastic units in the language of Azerbaijan people. Onomastic units also enriches Azerbaijan literary language in art style, serves content, ideas, a plot line of works. The author indicates different sides of onomastic units having urgency in M.F.Akhundov's dramaturgy. M.F.Akhundov's creative work and talent level gets to his works and he uses any onomastic unit not only for the sake of a name, but also in the heart of a work, on the right moment, in the character of an image.

**Зулфия Алибейова**

**Резюме**

**Ономастические единицы в драматургии М.Ф.Ахундова**

Статья посвящена национальному существованию, истории, географии, традициям, обычаям, моральному состоянию показателей древних ономастических единиц в языке азербайджанского народа. Ономастические единицы также обогащают азербайджанский литературный язык, служат содержанию, идее, линии сюжета произведений. Автор подчеркивает разные стороны ономастических единиц, имеющих актуальность в драматургии М.Ф.Ахундова. Творчество и уровень таланта М.Ф.Ахундова неразрывно связаны с его произведениями, и он использует любую ономастическую единицу не только ради имени, а в душе произведения, в подходящий момент, в характере образа.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Babayev*